

Център за семиотични и културни изследвания

eБИБЛИОТЕКА

МОДЕРНИЗИРАЩАТА ФУНКЦИЯ НА НЕКРОЛОГА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Маргарита Гергинова

2020

e-издание на Център за семиотични и културни изследвания
2020
www.essc-bg.com

Модернизиращата функция на некролога през Възраждането

Маргарита Гергинова, СУ „Св. Климент Охридски“

Смъртта е позната тема на възрожденския човек. Формите и начините на смърт кодират в семантиката си положителен или отрицателен уклон. По традиция от Средновековието смъртта е асоциирана с чистота и праведност, присъщи на светците, чийто богоугоден живот ги е отвеждал в райските селения. Тази традиция на възприятието продължава и в текстовете на ранните възрожденци. Текстовете на авторите от 18. и дори началото на 19. век носят в себе си модернистични и просветителски идеи, но предвид духовната подготовка на възрожденците от тази епоха, както и затвореността на културното ни пространство, носят стила на религиозната и култова литература, позната през богословските текстове и житията.

От втората четвърт на 19. век обаче мисленето на възрожденския човек драстично се променя. Това е логичен и съвсем очакван резултат от модерното образование, което възрожденците ни придобиват. Младите българи, вече осъзнали нуждата от образование и култура, а и заради определени политически пропаганди (френската политика, която се стреми да образова млади момчета от границата на Османската империя по френски модел)¹ се образоват в чужбина и логично привнасят модерното, развито и традиционно на Запад просвещенско мислене. Проникването на европейско, руско и гръцко влияние създава в нашите книжовници усет и желание за разширяване на тематичния кръгзор. Създава се периодичния печат, който се превръща в трибуна на обществено-политически, социални и световни събития. Преходът от теоцентризъм към антропоцентризъм е налице. Българинът вече с лекота се запознава с идеите и начина на живот на чуждите общества. Така да се каже, „сверява се часовника“ на обществото ни и търсенията излизат от рамките на езика, като се канализират и в други културни и обществени насоки. За много кратко време България от тъмна Средновековна култура тръгва по пътя на просвещението и се

¹ Генчев, Н. "Франция в българското духовно възраждане" София, 1979

озарява от модернизацията в човешкото мислене, респективно и в новото народно самосъзнание.

Периодичният печат, възникнал в средата на XIX век в България, се превръща в уникална трибуна, която разгръща потенциала и новоусвоените от модерните българи знание и философия. Освен спор за нормативността на езика, възрожденците ни вече осъзнават нуждата от дискусия и на множество други теми. Ревностно се обсъждат църковните борби, налага се модел на „идеалния възрожденец”, светците са заменени с просветители, които живеят народо-, а не богоугодно. Именно по това време в българската периодика се появяват първите некролози и посмъртни слова. Тези текстове обаче нямат нищо общо с тези от култовата литература (житието), познати от Средновековието. Те са изцяло нови, модерни и светски писания, взети като модел от западноевропейската преса. Модернизацията в българската литература, култура и книжнина е част от новото съзнание на българите, вече образовани и запознати с чуждите модели и култури. До скоро присъщите жанрови и стилови форми на житието, водени от мотива за Бог и теоцентризма кардинално променят същността и формата си по модел на европейското просвещение.

Появата на некролога е знак за еманципирането на човешката индивидуалност спрямо традиционните форми на култ към мъртвите. Жестът по създаване на некролог е натоварен с различна, нова, непозната за традиционните или християнски следпогребални практики функция – да информира живите за смъртта на известна им личност и ритуално да отдаде почит. Некрологът е целенасочен опит да се излезе от анонимността на средновековната представа за живота и смъртта, когато разпространена практика е върху надгробния камък да липсват конкретни знаци за самоличността на починалия. Търсената анонимност произтича непосредствено от християнската идея за смиренито, а възрожденският некролог акцентира върху енергичността и непримиримостта на починалия и в това открива неговите достойнства². Некрологът в българската преса разполага със своите задължителни реквизити – името на покойника, родното му място, обществените му дела, заслугите към обществото. Политическите позиции обаче са създавали взаимоизключващи се гледни точки към личността – в някои от текстовете е налице величална тенденция с лексика от религиозната литература, богословски похвати и т.н. и в същото време

² Налбантова, Е. Възрожденският човек – утопии и реалности – Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2001

стремеж към принизяване, който разчита на клюката, т.е. на конкретната случка. Като част от развитието на жанра се появяват и много интересни текстове, чиято цел е не сакрализация, а десакрализация на личността на даден деец, което ще бъде разгледано малко по-нататък в статията.

Книжовниците ни, вече образовани по европейски модели, внасят в новобългарския език съвършено нов стил с нови изразни средства. Оформя се нов жанр, изключително модерен и отдалечен от традиционния модел на Средновековието в посмъртните текстове, некролозите и епитафиите.

Като тип текст посмъртните материали са различни – некролози, съобщения за смърт, дописки за починали заслужили обществени и културно-просветни или революционни дейци, надгробни и възпоминателни слова и стихове. Деленето на материалите на некролози и съобщения е условно, тъй като некрологът е писмено съобщение за кончината на определено лице със сведения за живота му. За съобщения се приемат некролози, в които присъства описание на самото погребение и следпогребалните ритуали, или пък не са упоменати конкретни факти от живота на смъртника. В някои случаи съобщенията се отпечатват не веднага след смъртта на починалия, а много по-късно, какъвто е случаят с Ангел Хаджиоглу, починал през август 1856г, а материалът за него е поместен в „Цариградски вестник” на 8 юни 1857г³.

Дописките са близки до съобщенията и най-често поднасят подробности за събития след смъртта. Те обаче имат характерна за своя тип форма, стил и изложение⁴. Надгробните възпоминателни слова, с които се отбелязват парастасии годишнини, както и посмъртните стихове, съдържат биографични елементи, но акцентът им е върху делата и заслугите на починалите. В повечето случаи те са отделени от самия акт на смъртта с голям времеви отрязък⁵.

През XIX век посмъртни материали и най-вече некролози и съобщения се поместват в периодиката на европейските и на някои балкански страни. Тази практика е известна на българите, които живеят и учат в чужбина, а и на тези в България, които следят чуждите издания. Редакторите и издателите на българския периодичен печат,

³ Цариградски вестник, VII, №332, 8 юни 1857.

⁴ Радкова, Р. Посмъртни материали за български възрожденски дейци – Академично издателство „Марин Дринов”, 2003

⁵ Пак там.

които използват материали от гръцки, френски, руски, немски и други издания, ги превеждат и препечатват особено когато трябва да се съобщи за смъртта на известни европейски политици, учени и общественици. Още в първите броеве на Цариградски вестник от 1849 година се съобщава за смъртта на кардинал Мецофанти и на княз Михаил Попович.

Активният интерес към новия, за българската социална и книжовна, практика, жанр на некролога, наричан обикновено спомен, се появява в първия, наложил се сред обществото, периодичен орган „Цариградски вестник“. За непосредствен модел на жанра е послужило поместеното в бр.4-5 на „Цариградски вестник“ Житие на току-що починалия френски крал Луи Филип. Още в следващия брой се появява и първия опит да се напише на некролог от българин за българин, озаглавен „Спомен за чорбаджи Стояна Теодорова Чалъкова“ датиран от 7 октомври 1850 година. Във вестника споменът е анонимен, но най-вероятният автор е Найден Геров. Пребивавал в Русия дълги години, той е познавал практиката на създаване и публикуване на некролози и това му дава увереност да пристъпи към утвърждаване на тази практика и в българското общество. Схемата на съставянето му е повлияна от руски образци и дълги години се налага като еталон за българските автори на некролози.

Първият некролог е отпечатан на отделен лист във вестника, което налага изводът, че още първите некролози пребивават в социокултурното пространство в онзи вариант, в който оставят познати и до днес. Споменът е издържан изцяло в светски дух. Той въвежда незапознатите с покойника чрез описание на жизнения му път, като го използва, за да внуши, че Стоян Чалъков се издига и забогатява не по волята на „някакъв сляп случай, нито пък на някакво покровителство..., а сам той с достойнството си отворил си път да влезе между най-първите“. В некролога категорично се отхвърля божествената намеса в личния напредък и се мотивират ренесансовите ценности предприемчивост, инициативност. Този некролог излъчва и пропагандира нова и различна, ренесансова вяра в собствените си сили и възможности.

Вторият акцент в некролога са общественорезните дела на починалия, неговото родолюбие и стремежът му да помогне на сънародниците си.

Некрологът завършва с оптимизма, че този „человек така деятелен“ е оставил „двамина синове и двата достойни за неговото добро име и вярни да захванат мястото на баща си“ като народни благодетели.

Тези доминанти са основните елементи на по-голямата част от възрожденските некролози и в един или друг вариант битуват до 1878 година. Некролозите са все още рядко срещани през 50-те години, но много бързо се налагат и през следващото десетилетие за тях се отделят специални рубрики в българската периодика. Урбанистичните промени повлияват на традиционните начини за известяване на смъртта, като печатните средства започват да дублират или напълно изместват някои от тях. Некролозите в периодиката стават много популярни не само с богатата си информация, но и с възможността да я разпространяват върху големи територии, из всички краища на българските земи и извън тях. Тези преимущества се използват от българската интелигенция за прокарване на политически, идейни, морални и други внушения, за промяна на традиционната нагласа на мислене и поведение на възрожденския българин⁶, благодарение на посмъртните материали за покойника животът и „общественият му пример”.

Жанрът на некролога се ражда от усвоената отвън социална практика и домашната традиция за разпращане с мъртвите. В домашната книжнина бива „имплантиран” непознатия и до този момент словесен жест на некролога вероятно по модел зает отвън – паралелно се наслагват жанровите белези, усвоени чрез френското и руското посредничество. От друга страна, домашната традиция предлага на новия жанр вековната матрица на агиографията и омилетиката. Църквата познава тази практика на разпращане с мъртвите чрез Словото, но през XIX век тази практика постепенно бива отнета от свещенослужителите и вменен на учителите⁷.

Периодичният печат е един от безспорните маркери на модернистичния дискурс. Специализираният характер на изданията дава възможност да се пропагандира и налага мнение и настроение по отношение на редица културни и политически борби. Чрез така наречените „поминални” текстове българските автори своеобразно манипулират, насочват или оспорват статукво, действия и личности. Тази тенденция се вижда в редица текстове и дава основание да се говори за поява на таблоидност в пресата от онова време. Публикуват се некролози, които по същество не носят важна информация или желание за представяне на значим човек, а събират в себе си факти и случка, която от позицията на съвремието можем да определим като „любопитна”. Като цяло обаче

⁶ Радкова, Р. Посмъртни материали за български възрожденски дейци – Академично издателство „Марин Дринов”, 2003

⁷ Налбантова, Е. Възрожденският човек – утопии и реалности – Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2001

основната цел и насока на публикуването на некролози и съобщения за смърт води към стремеж за изграждане на национална памет и героични образи на обществото. Възрожденците са имали собствена визия за значимостта и „полза роду“ на своите съвременници и по тази причина се срещат множество текстове, които остро контрастират със съвременните ни възгледи за определени възрожденски фигури.

Изграждането на национална памет изисква да се преоткрият или по-точно да се създадат национални спомени. Спомени, които конструиращата се култура ще “пази” или ще “забрави” при всяко преоткриване на когнитивните елементи на миналото, за да изгради собствен колективен информационен код. Всичко това формира съзнанието на колектива за себе си и вграждането му в света посредством неговото интерпретиране. Това е част от процеса на формиране на памет чрез говорене за смъртта, която Елена Налбантова определя като “национална некрокултура”. Посмъртното говорене продуцира текст - “своеобразен съборен “център”, контент-анализът, на който дава възможност да се определят по категоричен начин характерните особености на риториката на този тип култура.

Общ мотив за текста на некролога става акцентиранието върху добродетели като активност и отговорност, които отвеждат непосредствено към сакрализирането на качества, различни от предпочитаните от християнската традиция и подчинени на представата за една нова, модерна по същността си, мобилна и знаеща личност.⁸ За мъртвия непременно се уточнява, че е изучил знанието на своето време, че чрез енергичността и пътуванията си е развил ”разумните си сили”⁹.

Централно място в характеристиката се отделя на общественополезните дела, изразяващи се в строеж на църкви и училища, в подкрепа на духовността и просветата. Посочените тематични ядра стават „общи места” за жанра и със съответни конкретизации можем да ги прочетем и в „Спомен за чорбаджи х.Минча х.Тиньова”¹⁰, за „едного най-достойнаго и най-потребнаго от първите граждани” на Татар Пазарджик х. Михалаки х. Константинова¹¹, за Николай Стефанович Палаузов¹² и т.н.

⁸ България, 1, №22, 22 август 1859; Цариградски вестник IX, № 413, 10 януари 1859 и т.н.

⁹ Налбантова, Е. Възрожденският човек – утопии и реалности – Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2001

¹⁰ Цариградски вестник А, н.13, 9 декември 1850

¹¹ Цариградски вестник А, н.14, 16 декември 1850

¹² Цариградски вестник III, бр.133, 8 август 1853

Идеалът за личност, който утвърждава възрожденския некролог, е идеалът на Просвещението – развитие на умствените дарби, усвояване на света чрез разума, печелене на богатство чрез енергичност и безстрашие пред трудностите, милосърдие към слабите, за които покойникът е била като „баща”, служба на обществото. Устойчивостта в описанията на „образците” покойници насочва, че твърде рано функцията на некролога се парадоксализира и че тези описания на живота на мъртвите се превръщат в скрити или явни предписания за живота на живите.

Описвайки покойниците, всъщност културата институционализира определени преднамерени социално-ролеви модели, като постепенно се утвърждава един идеален жизнен път. Той се стабилизира, открива своите устойчиви топоси и превръща човека в икона, сакрализира очакванията на овластените чрез Словото. Животоописанието, писането за живота изема правата на реалния живот. Текстът на ранното светско житие функционира като регулатор на общественото поведение, пренарежда културните схеми и задава парадигмите на тълкуване на екзистенциалните жестове. Като прави публично достойствие живота модел на един „достоеен” покойник, възрожденския некролог стабилизира динамичното и неустойчиво в промяната на ценностната си система българско общество. Моделирайки предпоставено живота на покойника, „споменът” задава проект за човек, от който социумът изпитва необходимост. Некрологът се включва в стремителния дискурсивен поток на възрожденското време като генерира регулиращи, реалното човешко поведение, смисли. Проследяване на персонажите в този мартиролог подсказва смяната на героите в българското дискурсивно пространство. Персоналистичните ядра, около които се съсредоточава енергията на некролога, показват създаването и смяната на „стандарт” за цел и смисъл. Частните съобщения за смъртта на членове на семейството са редки изключения, и то от последните години преди Освобождението и тяхната поява подсказва един от пътищата, по които ще продължи развитието жанра¹³.

За Възраждането са любопитни житията на личности, чийто обществен живот е бил обвързан със съдбата на множество други индивиди, като от личностното поведение на този тип човек зависи материалното и духовното благоденствие на околните. Некрологът не толкова описва, колкото предписва параметрите на едно такова поведение, той цели да регулира и по същество да цивилизова

¹³ Налбантова, Е. Възрожденският човек – утопии и реалности – Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2001

междоличностните отношения, които вече не се определят от мястото на човека в патриархалната йерархизирана общност, а произтичат от утвърждаващата се нова социална йерархия. Енергичността, упоритостта, последователността и предприемчивостта на личността започват да получават видими прояви в публичното пространство, което постепенно създава йерархична неравноценност на доскоро третирания като еднолична (безлична) маса румилитет. Разслояването на социалните роли предполага възможността за тяхното регулиране и предписване. Започва да се утвърждава стандарт за публично поведение, чрез който на практика се осъществява социализирането на индивида. „Споменът” се превръща в един от пътищата за изграждане на самото публично пространство като среда за взаимодействие и общуване. Достойнството на човека, неговият „позор” или „слава” се разполагат в параметрите, зададени от модела. Животът-текст се стреми в крайна сметка да изгради основите на едно модерно общество, в което личността е възприемана в нейната многоаспектна взаимозависимост от останалите социални субекти. Така Словото осъществява своята върховна власт да надари с безсмъртие, да изведе от анонимната редица на смъртните, да легитимира като свят и да съхрани спомена за някога живелия¹⁴.

Епитафията, надгробните слова и некролозите през Възраждането оформят нов стил, базиран на познатия още от Средновековието жанр – „житие”, като смесват и черти от „похвалното слово”. Възрожденската „некрокултура”, както я нарича Елена Налбантова, започва оформянето на нов жанр във възрожденската литература. Нов жанр, макар и познат от старата българска литература и църковнославянските книги, спрямо търсенията на възрожденските дейци – спомен, който е до голяма степен оформя малко по-нататък поезията. Некрологът и надгробното слово през Възраждането изграждат няколко актуални за социкултурната ситуация модела в тяхната хронологическа предсказаност:

- Икономическия и политическия деец – сред най-ранните обекти на надгробните слова и спомените
- Почти в синхрон с него на книжовника и най-често учителите
- Мъченическите жертви на робството (социални и духовни) – от 60-те години на XIX век

¹⁴ Налбантова, Е. Възрожденският човек – утопии и реалности – Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий”, 2001

Между тези модели има написани и некролози за жени, които се разглеждат в друг текст.

В некролога неизменно се появява мотивът за продължаване на делото на покойника. След изброяването на неговите общозначими дела се споменават и децата му – наследници както на материалното, така и на духовното му поприще. (Некролог за Николай Палаузов). Модернизирана структура и опит да се наложи езиков стил. Новата форма привлича и започва да става модерна¹⁵.

Посмъртните материали са част от модернизиращото се съзнание на българина. Това са текстове, реализирани от вътрешната необходимост на българина от модернизация и духовно, културно и образователно обогатяване. Некролозите са своеобразна форма на нов светски текст, чиято цел е не толкова да обяви смъртта на дадена личност, колкото да насочи към смислено съществуване и интелектуални търсения. Жанрът сам по себе си модернизира съзнанието и търсенията на възрожденеца. Създава предпоставки за сравнение в положителна или отрицателна насока с личности и е във функцията на предписание на обществено поведение. Некролозите се превръщат в своеобразна трибуна на пропаганда, оценка и налагане на езиков стил. Това са текстове, които не са осмисляни като част от официалната полемика за нормативността на езика, която в този момент е една от водещите линии на интелектуалците ни, и по тази причина представят „живия” (непосредствен) по онова време език в реалните му параметри и изражения. Поминалните текстове на Възраждането модернизират чрез своята енциклопедичност, въвеждане на нова лексика и терминология, запознаване с културни и обществени промени в съседните ни балкански и в западноевропейските страни и по естествен път се превръща в един от значимите и въздействащи жанрове на българското Просвещение на интелектуално и духовно ниво.

¹⁵ Налбантова, Е. Възрожденският човек – утопии и реалности – Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2001

Библиография

- Ариес, Ф. – „Човекът пред смъртта. Времето на лежащите мъртъвци”, изд. Лик, 2004
- Генчев, Н. – „Франция в българското духовно възраждане”, София, 1979
- Иванова, Д. – „История на новобългарския книжовен език”, Университетско издателство Паисий Хилендарски, 2017
- Карабоева, Е. - „Българинът пред лицето на смъртта” – Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 2010
- Миланов, В. – „История на новобългарския книжовен език избрани текстове”, УИ„Св. Климент Охридски“, 2017
- Налбантова, Е. – „Възрожденският човек – утопии и реалности” – Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2001
- Радкова, Р. – „Посмъртни материали за български възрожденски дейци” – Академично издателство „Марин Дринов”, 2003
- Станчев, К. – „Стилистика и жанрове на старобългарската литература” – изд. Просвета, 1995
- Сюпюр, Е. – „Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век” – изд. БАН, 1982
- Топалов, К. – „Българска възрожденска поезия. Антология“, Академия за балканска цивилизация, 2012
- Шнитер, М. – „Стара българска литература” Пловдивско Университетско издателство „Паисий Хилендарски”, 1992